

Mechanizmy dyskryminacji rasowej w systemie języka polskiego

«Mechanisms of Racial Discrimination in Polish Language System»

by Margaret Ohia

Source:

Humanistic Review (Przegląd Humanistyczny), issue: 05 / 2013, pages: 93-105, on www.ceeol.com.

Margaret Ohia
(University of California, Berkeley)

MECHANIZMY DYSKRYMINACJI RASOWEJ W SYSTEMIE JĘZYKA POLSKIEGO*

1. WPROWADZENIE

Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytania: Jakie mechanizmy dyskryminacji rasowej pojawiają się w praktykach językowych użytkowników języka polskiego? W jakim stopniu ujawnienia mechanizmy te uruchamiają wartościowanie negatywne osób ciemnoskórych? W artykule przedstawione są językowe mechanizmy dyskryminacji rasowej funkcjonujące w różnych podsystemach języka. Przedstawiam własne rozumienie pojęcia dyskryminacji. Za materiał analityczny posłużyły trzy korpusy językowe: słowniki języka polskiego, teksty kultury oraz teksty o funkcji edukacyjnej skierowane do najmłodszych użytkowników języka. Konieczność włączenia do analizy tekstów z dziedziny edukacji podyktowana została argumentem socjologicznym. To właśnie edukacja kształtuje społeczne postawy i opinie w sposób najbardziej usystematyzowany i społecznie akceptowany. Z drugiej strony postawy wobec osób ciemnoskórych pochodzenia afrykańskiego (takich bowiem dotyczy niniejszy artykuł), stanowiących zdecydowaną mniejszość polskiego społeczeństwa, tworzone są na podstawie elementarnych mechanizmów poznawczych uruchamianych we wczesnej edukacji. Obecnie liczba Afrykanów w Polsce przekracza niewiele ponad 4 tys. osób, co stanowi ok. 0,012% ogółu populacji¹. Trudno nie zauważyć, że mimo mało imponujących danych demograficznych w systemie języka polskiego wyróżnić można szereg wykładników mówienia o osobach ciemnoskórych, które w dotychczasowej literaturze przedmiotu opisywane były na gruncie poszczególnych środków leksykalnych (por. Peisert 1992, Łaziński 2007a, 2007b). Jednak mechanizmy całego systemu językowego w odniesieniu do dyskryminacji nie zostały do tej pory skategoryzowane. W artykule niniejszym na podstawie jakościowej analizy gramatyczno-semantycznej materiału dokonuję próby typologii mechanizmów ze względu na stopień jawności dyskryminacji w akcie językowym.

* Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/01/N/HS2/02105.

¹ Jak zauważa Maciej Ząbek, nie istnieją jednak statystyki obejmujące całą populację osób ciemnoskórych pochodzenia afrykańskiego, włączając osoby ze związków mieszanych (2007: 5). W wynikach Narodowego Spisu Powszechnego Ludności z 2011 r. brak danych na temat populacji identyfikującej się z pochodzeniem z jakiegokolwiek kraju afrykańskiego (GUS 2012: 106).

2. POJĘCIE DYSKRYMINACJI

W języku polskim pojęcie dyskryminacji oznacza „prześladowanie osób lub grup społecznych albo ograniczanie ich praw ze względu na ich odmienność od ogółu pod jakimś względem” (WSJP 2007–2009). Definicja ta implikuje występowanie w społeczeństwie jednostek, które różnią się od Grupy osób mających jakąś wspólną cechę i które z powodu danej odmienności są gorzej traktowane (prześladowane) lub postawione w gorszej sytuacji („ograniczanie praw”) przez większość. Dyskryminacja wiąże się więc z umniejszaniem wartości członków grup różniących się od grupy My jakąś cechę.

Interesujące mnie w niniejszym artykule mechanizmy dyskryminacji mają charakter zarówno jawny, jak i ukryty, bezpośredni oraz pośredni. Martin Reisigl, wskazując na różnorodność funkcjonowania pojęć dyskryminacji (1) „bezpośredniej”/„pośredniej” oraz (2) „jawnej”/„ukrytej” w obrębie różnych dyscyplin, dochodzi do wniosku, że główne kryteria to w przypadku pierwszego podziału relacja między dyskryminującym a dyskryminowanym i sposób semiotycznej realizacji dyskryminacji w drugim (Reisigl 2010: 36). Poniżej skupię się jedynie na opisie jawnych i ukrytych mechanizmów dyskryminacji. Jawnymi mechanizmami dyskryminacji rasowej nazywać będę środki językowe, które otwarcie wartościują (np. zgrubienie w leksemie *czarnuch*). Ukrytymi mechanizmami dyskryminacji rasowej będą środki strukturalnie neutralne, a nawet pozytywne lub pozbawione znaczenia (np. wybuchowość spółgłosek). Członkowie grup dyskryminujących nie zawsze posługują się środkami językowymi, które w formie obelgi czy inwektywy jawnie wskazywałyby na prześladowanie czy ograniczanie praw. Często są to „niegroźne” struktury językowe, które z pozoru nie wartościują adresata. Nie oznacza to jednak, że jednostki te nie są dyskryminujące. Użycie mechanizmów językowych, które na poziomie semantycznym nie są negatywne, może pociągać za sobą określone skutki pragmatyczne. Na przykład „niewinna” infantylizacja mowy osób ciemnoskórych może prowadzić do przypisywania ciemnoskórym Polakom niedojrzałości i „dziecinnej” emocjonalności, a w konsekwencji do odmowy lub ograniczania udziału tych członków społeczeństwa w dyskursie publicznym.

Innym przykładem jest użycie leksemu *czekoladka* na określenie kobiety ciemnoskórej. I tak zdanie: *C z e k o l a d k o, usiądź koło mnie*, przez większość użytkowników języka zostałoby zinterpretowane jako wypowiedź pozytywnie wartościująca adresata – w tej sytuacji leksem *czekoladka* konotuje atrakcyjność kobiety. Gdy jednak przyjrzymy się multimodalnym wyznacznikom semantyki leksemu *czekoladka*, walorom wizualnym – kolor, smakowym czy zapachowym, nietrudno zauważyć, że w wypowiedzi uruchomiony został językowy mechanizm „koloryzacji” (Reisigl 2010), ponieważ: a) bezpośrednio odnosi się do koloru skóry odbiorcy – kategoryzuje ze względu na kolor skóry, b) odbiorca zostaje sprowadzony do przedmiotu – mamy więc do czynienia z metaforą reifikującą. Podmiot zdania („czekoladka”) jest tutaj reprezentantką grupy społecznej „kobiety ciemnoskóre”, które poprzez użycie metafory zostały uprzedmiotowione, a ich wartość ewidentnie umniejszona. W wypowiedzi *czekoladko, usiądź koło mnie*, mimo że brak tu jawnie deprecjonującego wykładnika, podmiotowość kobiety nie tylko zostaje zdegradowana do obiektu, lecz zostaje ujęta przede wszystkim w kategoriach koloru skóry.

3. TYPOLOGIA JĘZYKOWYCH MECHANIZMÓW DISKRYMINACJI RASOWEJ

Przedstawiona poniżej typologia językowych mechanizmów dyskryminacji rasowej została skonstruowana z uwzględnieniem kryterium jawności. W przypadku mechanizmów jawnych wartościowanie negatywne jest widoczne w typie użytych środków językowych i stylistycznych (np. deprecjatywność rzeczowników męskoosobowych lub metaforyka brudu). Ich dyskryminacyjny charakter nie jest zazwyczaj kwestionowany przez grupę dominującą i nie budzi kontrowersji społecznych (por. *bambus*), a ich użycie może wiązać się z sankcjami społecznymi. Z kolei określenie mechanizmu ukrytego jako dyskryminującego (przez badacza lub adresata) nie jest zazwyczaj akceptowane przez grupę dominującą, przez co spotyka się z podejrzeniami o doszukiwanie się dyskryminacji „na siłę” i poddawane jest licznym dyskusjom (por. spór o stosowność użycia leksemu *Murzyn*). Mechanizmy ukryte nie są same w sobie wykładnikami sądów wartościujących. Nie są nimi prototypowe akty deprecjonujące, takie jak wyzwiska, etykietowanie czy epitetowanie. Wartościowanie negatywne jest w nich głęboko ukryte, a na ich „powierzchni” wypowiedź może mieć nawet charakter pozytywny (por. *czekoladka*). Czasem ze względu na typ zastosowanych środków językowych wydaje się, że komunikat jest neutralny lub asemantyczny (por. rytmiczność i wybuchowość nazw).

Tabela 1. przedstawia typologię jawnych i ukrytych mechanizmów dyskryminacji w obrębie poszczególnych podsystemów: fonologicznego, morfologicznego (fleksyjnego i słowotwórczego), syntaktycznego/morfosyntaktycznego i leksykalno-semantycznego. Środki jawne występują na poziomie morfologii i leksyki. Środki ukryte uruchamiane są za pomocą mechanizmów fonologicznych i syntaktycznych. Realizacja obu typów mechanizmów pokrywa się jedynie na poziomie fleksji.

Tabela 1. Typologia jawnych i ukrytych mechanizmów dyskryminacji rasowej w systemie języka polskiego

Podsystem	Mechanizmy jawne	Mechanizmy ukryte
Fonologia		<ul style="list-style-type: none"> – rytmiczność i wybuchowość spółgłosek – reduplikacja spółgłosek i samogłosek – palatalizacja, seplenienie i parodiowanie wad wymowy – rymy w nazwach, wybuchowość, rytmiczność imion
Fleksja	<ul style="list-style-type: none"> – deprecjatywność rzeczowników męskoosobowych 	<ul style="list-style-type: none"> – afleksyjność, formy bezokolicznikowe – użycie niepoprawnych końcówek
Słowotwórstwo	<ul style="list-style-type: none"> – zdrobnienia i spieszczenia na oznaczenie osób dorosłych – augmentatywność form – formacje ekspresywne, formacje utworzone od negatywnych podstaw 	

Składnia i morfosyntaktyka		<ul style="list-style-type: none"> – emocjonalna składnia – potok składniowy – równoważniki zdań – nieuzasadnione elipsy – anakoluty – konstrukcje dysmorficzne
Leksyka i semantyka	<ul style="list-style-type: none"> – metafory reifikujące – metafory animalizujące – metafory brudu (w tym frazeologia leksemu <i>Murzyn</i>) – metafory postkolonialne – hiperbole kwantytatywne 	<ul style="list-style-type: none"> – leksemy: <i>Murzyn</i> i <i>czekoladka</i>

4. PRZYKŁADY JĘZYKOWYCH MECHANIZMÓW DISKRYMINACJI W PODSYSTEMACH JĘZYKA POLSKIEGO

Badane przeze mnie korpusy pochodzą z następujących źródeł: słowniki języka polskiego i słowniki frazeologiczne, teksty piosenek, scenariusz serialu i reklamy, karty dań w restauracji, scenariusze zabaw przedszkolnych² oraz teksty kultury popularnej dla dzieci i młodzieży. Sporą część materiału stanowią również fragmenty wypowiedzi zasłyszanych oraz dyskusje na forach internetowych. Wybór tekstów i słowników z różnych okresów historycznych wynika z założenia o ponadczasowości mechanizmów dyskryminacji, co – oprócz ich nieustannej rekontekstualizacji – jest widoczne w codziennym użyciu języka. Jednym z takich mechanizmów jest stereotyp językowy osób ciemnoskórych, który do dziś w języku polskim funkcjonuje jako „język Kalego”. Opisuję go w dalszej części artykułu.

4.1. MECHANIZMY JAWNE

4.1.1. Fleksja

A. Deprecjatywność rzeczowników męskoosobowych w odmianie leksemów *Murzyn* i *Afrykanin*:

- *Wszystkie Murzyny są takie same. Zwłaszcza w nocy.*
- *Patrz pan co te murzyny wyrabiają w Polsce – zwierzęta!*
- *Wyglądam jak afrykańczyki biegające na 40 km na olimpiadzie. Szkielet mam dosyć mocny... Nie mam nigdzie problemów z tłuszczem.*

B. Odmiana leksemu *muzina* zgodnie z paradygmatem deklinacji żeńskiej.

² Autorstwo badanych tekstów piosenek i rymowanek jest nieznane. Pochodzą one ze scenariuszy zabaw przedszkolnych dostępnych na stronach internetowych przedszkoli polskich.

4.1.2. Słowotwórstwo

A. Zdrobienia i spieszczenia na oznaczenie osób dorosłych.

W tym przypadku leksem *murzynek* najczęściej odnosi się do mężczyzny lub grupy mężczyzn:

- *Kochałam się z murzynkiem.*
- *Destiny's Child i Bad Brains (murzynki płci męskiej, a raczej murzynowie).*

Zdrobienia są używane na generalne oznaczenie osób pochodzenia afrykańskiego (bez rozróżnienia płciowego):

- *No cóż, niektórzy jeszcze uważają, że niosą cywilizację do murzyneków i że Ci murzynkowie powinni na kolanach dziękować za perkal i paciorki, które chcą im zaoferować.*
- *Nie śmiej się z Murzyneków bo Europejczycy i Amerykanie robili do niedawna dokładnie to samo i zaczęliby robić z powrotem gdyby tylko zaczęło brakować żywności.*

Inne formacje deminutywne to *czarnula* i odpowiednio w rodzaju męskim: *czarnuszek*.

B. Zgrubienia: *czarnuch, smoluch, bambuch* oraz formacje ekspresywne: *bambus, nygus, brudas, Muzina, Afrykaniec*³.

C. Formacje utworzone od zwierzęcych lub negatywnych podstaw (*małpa, osrany*): *małpopodobny, małpolud, osranopodobny, osranoskóry*.

4.1.3. Leksyka i semantyka

Najwięcej jawnych mechanizmów dyskryminacji rasowej pojawia się w leksyce i semantyce. Ich wykładnikami są metafory: reifikujące, animalizujące, kwantytatywne, postkolonialne oraz metafory brudu. W tym przedziale mechanizmów znajdują się frazeologizmy i przysłowia z leksemem *Murzyn*. Ten ostatni jako samodzielny leksem w dalszej części artykułu typuje jako mechanizm ukryty.

A. Metafory reifikujące, w których centralną kategorią jest kolor (wspomniana już „koloryzacja”): *asfalt, negatyw, opona, kakao, razowiec, winyl, węgiel, hajstra, kawa z mlekiem*. Odrębną kategorię – również wykładnik metafory uprzedmiotowiającej – reprezentuje określenie *banan*.

B. Metafory animalizujące (zooinwektyw): *małpa, goryl, bestyjka* na określenie kobiety ciemnoskórej.

C. Metafory brudu: *smoluch, śmierdziuch, ocet*.

D. Jednym z typów jawnych mechanizmów semantycznych są tzw. hiperbole kwantytatywne, które objawiają się w formie wyrażen: *murzyńska hołota, czarna hołota, murzyński tłum, czarna fala/czarny przyływ, afrykański busz*.

E. Frazeologizmy i przysłowia z leksemem *Murzyn*.

Odrębną grupę jawnych mechanizmów dyskryminacji stanowią frazeologizmy i przysłowia⁴ z leksemem *Murzyn*. W badanym przeze mnie materiale źródłowym

³ Przykład z badania ankietowego dotyczącego konotacji semantycznej nazw etnicznych, przeprowadzonego ponad dekadę temu przez Marię Peisert (1992: 218). W oczy rzuca się tutaj obecność analogicznych nazw mieszkańców krajów położonych na wschód od Polski (np. Ukraińcy, Czecczeńce, Wietnamce).

⁴ W niniejszym artykule za Alicją Nowakowską (2005) frazeologizmy i przysłowia traktuję jako należące do jednej kategorii konstrukcji, pomijając podziały formalne, jakie stosuje się w niektórych

pojawiły się trzy kategorie metafor (brudu, ciemności i postkolonialne), za pomocą których wyrazowi *Murzyn* w polszczyźnie przypisywane są znaczenia nacechowane negatywnie.

Pierwsze z nich to frazeologizmy i przysłowia wykorzystujące metaforykę brudu: *Murzyn, choćby sto razy obmyty, zawsze Murzyńcem pozostanie; Darmo Murzyna bielić; Darmo murzyna myć; Murzyna trudno obmywać; Nie pomoże, przypowieść starodawna mówi, Czarnemu z przyrodzenia woda murzynowi; Znać na nim jak na Murzynie mydło; Nie pomoże Murzynowi mydło; Nie pomoże Murzynowi woda; Nie bielszy Murzyn choć zmyty; Nic nie wskórał, tak właśnie jakby mył Murzyna; Murzyna myje, kto światową fortunę chce statku nauczyć; Mówić pacierz na Murzyna (bez mycia się, na brudno); Murzyn Murzyna nie usmoli. Połączenia te są głęboko zakorzenione w systemie językowym i mimo że większość z nich wyszła z powszechnego użycia, konotowane przez nie znaczenia widoczne są we współczesnych mechanizmach leksykalnych (por. punkt C)⁵.*

Drugą kategorią są metafory postkolonialne konotujące prymitywność i zafobanie wobec „białej Europy”: *Sto lat za Murzynami, Głupi jak Murzyn, Nie śmieć się z ojca, bo zostaniesz Murzyńcem* oraz nawiązujące do niewolnictwa: *Harować jak Murzyn, Murzyn zrobił swoje, Murzyn może odejść, Pracować za Murzyna, Biały Murzyn, Przyzwoity Murzyn* (mit „dobrego niewolnika” lub „dobrego dzikusa”), *Oddać pracę wykonaną na Murzyna, Pracować jak Murzyn*. A także bezpośrednio odwołujące się do kolonialnej dychotomii: dominacja – podporządkowanie (pan – niewolnik): *Traktować kogoś jak Murzyna*; czy stereotypu ciemnoskórego przestępca: *zdawać egzamin na Murzyna* oznacza *zdawać egzamin za kogoś*, czyli po prostu oszukiwać.

Trzecia kategoria wykorzystuje metaforykę cielesności, tak jak w przykładzie *ciemno jak u Murzyna w dupie*⁶. Mamy tutaj do czynienia z podwójną metaforą: metaforze cielesności towarzyszy metafora ciemności.

W przeciwieństwie do obszernego repertuaru jawnych mechanizmów dyskryminacji we frazeologizmach i przysłowia z leksemem *Murzyn*, charakter użycia samego leksemu *Murzyn* jako etnonimu rasowego jest współcześnie przedmiotem refleksji językoznawczej (Łaziński 2007a, 2007b; por. Czajkowska, Piekot 2011). Marek Łaziński, proponując dwa wyjścia: eliminację leksemu z języka lub oczyszczenie go ze złych stereotypów, zwraca uwagę na jeden z kluczowych problemów stereotypowej reprezentacji osób ciemnoskórych, jakim jest w dyskursie dominującym „imperatyw koloru skóry” w mówieniu o osobach innych niż jasnoskóre. Twierdzi on, że negatywne nacechowanie leksemu *Murzyn* ma swoje przyczyny

badaniach frazeologicznych (por. Müldner-Nieckowski 2007). Kryterium decydującym o zaliczeniu danej jednostki do kategorii frazeologizmów i przysłów z wyrazem *Murzyn* było występowanie tej jednostki w materiale słownikowym. Cennym źródłem okazała się również *Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich* Samuela Adalberga.

⁵ Mówiąc o metaforach brudu, warto wymienić także mniej utrwalone i stąd niebędące związkami frazeologicznymi, acz reprodukowane w języku porównania: *Walić jak z murzyńskiej chaty* i *Śmierdzić jak w murzyńskim chlewie*.

⁶ Marek Łaziński zwraca uwagę na schemat pojęciowy metafor cielesnych, który w derywacji diachronicznej spowodował powstanie staropolskiego czasownika *murzyć* ‘brudzić na czarno’ oraz w konsekwencji *umorusany* (Łaziński 2007b: 52). Por. *murzasty* ‘o brudzie’ (Brückner 1927). Oprócz podanych przez Łazińskiego przykładów nazwy ciasta *murzynek* i czekoladki *głowy Murzyna* (niem. *Mohrenkopf*) w ostatnich latach ciastu z kakao oddającym kształt górnej części ciała kobiety nadano nazwę *cycki murzynki*.

w bezrefleksyjnym przekładzie konotacji historycznych angielskiego *Negro*, mimo że *Murzyn* ma swoje korzenie w europejskiej tradycji nazywania mieszkańców Afryki (łac. *Maurus* = czarny, prasłow. *murin*) i że zamiast nowego etnonimu, należałoby wyzbyć się myślenia w kategoriach „rasy” i przyjąć inne formy identyfikacji ciemnoskórych, takie jak geograficzna lub narodowościowa (Łaziński 2007b: 55). Ciekawą obserwacją jest również fakt, że o ile łacińskie znaczenie leksemu *maurus* oznacza *czarny*, staropolskie *murzyć* – *czernić*, *morusać*, *smolić* daje już podłoże do powstawania wymienionych powyżej wyrażen o negatywnych konotacjach. We współczesnych słownikach języka polskiego oprócz znaczenia podstawowego leksemu: *człowiek należący do rasy czarnej* (wyraz ten jest więc uznawany za neutralny etnonim w polszczyźnie) możemy również znaleźć następujące znaczenia wyrazu:

- *ktoś, kto wykonuje pracę za kogoś, zwykle odpłatnie i bez ujawniania swego nazwiska;*
- *ktoś, kto ciężko pracuje, jest wyzyskiwany i źle traktowany;*
- *ktoś, kto wykonuje jakąś ciężką lub niewdzięczną pracę;*
- *ktoś, kto jest gdzieś zatrudniony nielegalnie.*

Autorzy *Wielkiego słownika języka polskiego* (2007–2012) jako jedyni zaznaczają, że współczesne użycie wyrazu jest uważane za obraźliwe, podając trzy synonimowe wyrazy: *asfalt*, *bambus* i *czarnuch*, oraz wyliczając jego kolokacje. Jako najczęstsze pojawiają się: *niewolnictwo*, *ucisk*, *ciemno jak w dupie u Murzyna*, *(nie) dyskryminować*, *zatrudnić*, *bić*, *zamordować*. Zgodnie z propozycją niektórych pragmatyngwistów (zob. Majewska 2005), aby stwierdzić, czy dana jednostka językowa deprecjonuje, należy przede wszystkim wziąć pod uwagę odbiór/poczucie adresata aktu, w którym została ona użyta. Negatywny ładunek semantyczny wyrazu zdecydowanie przyczynia się do reprodukcji stereotypów rasowych w języku polskim. Jednak użycie leksemu nie jest w języku polskim uważane za dyskryminujące. Mamy tutaj do czynienia z konfliktem pomiędzy efektem perlokucyjnym a oficjalnym stanowiskiem dyskursu dominującego. Biorąc pod uwagę zarówno małą powszechność stosowania przytoczonych w punkcie E frazeologizmów i przysłów, jak i powyższe definicje, a z drugiej strony opór większości językoznawców przed usunięciem leksemu z kategorii etnonimów neutralnych, ‘Murzyna’ jako autonomiczną jednostkę językową można przypisać do kategorii mechanizmów ukrytych.

4.2. MECHANIZMY UKRYTE

Dokonana analiza pokazuje, że generalnym ukrytym mechanizmem dyskryminacji rasowej w języku polskim jest konstruowanie pseudojęzyka osób ciemnoskórych. Wśród uczestników polskiego dyskursu zorientowanego na rasę popularne jest myślenie *My = Biali = Polacy = mówiący po polsku vs. Oni = Czarni = nie-Polacy = mówiący po murzyńsku*. Zgodnie z takim myśleniem osoby ciemnoskóre nie potrafią komunikować się „po polsku” (według standardowych zasad polszczyzny). Ich językiem jest „język murzyński”, wyraźnie odbiegający od normy języka polskiego, charakteryzujący się niepoprawnością form gramatycznych, zaburzoną komunikatywnością i nadmierną emocjonalnością. W efekcie użytkownicy języka polskiego wymyślili język alternatywny (pseudojęzyk), który przypisują osobom ciemnoskórym. Mechanizm ten pojawia się przede wszystkim na poziomie fonologii. Stąd można by go za Karoliną Sykulską nazwać tworzeniem stereotypu fonicznego,

tj. „audytywnych percypowanych przez odbiorcę elementów fonacyjno-artykulacyjnych charakterystycznych (bądź odczuwalnych jako charakterystyczne) dla tego obiektu, kojarzonych z mową osoby jednoznacznie identyfikowanej z pewną grupą” (2002: 147). Sykulska w swoim badaniu pokazuje, jak użytkownicy języka, naśladując mowę siedmiu postaci reprezentujących różne grupy społeczne w zależności od wieku (*dziecko*) i płci (*staruszka*), orientacji seksualnej (*homoseksualista*), zawodu (*uczony, ksiądz*), działań (*pijak*) czy cechy charakteru (*cwaniak*), konstruują foniczny stereotyp tych postaci. Analogicznie stereotyp foniczny stworzony jest na podstawie konstruowanych przez polskie media schematów reprezentacji osób ciemnoskórych.

Konsekwencje odtwarzania cech językowych kojarzonych audytywnie, fleksyjnie i składniowo z osobami ciemnoskórymi mogą przyczyniać się do pogłębiania stereotypów i reprodukcji ideologii, zgodnie z którą osoby nieposługujące się poprawną polszczyzną uważane byłyby za niezdolne do logicznego myślenia (bo np. nie używają fleksji), a co za tym idzie – mniej inteligentne. Mechanizm konstruowania pseudojęzyka pojawia się w obrębie trzech różnych podsystemów języka polskiego: fonologii, fleksji i syntaktyki, i występuje w postaci ukrytej, gdyż wykorzystuje jednostki językowe o neutralnym zabarwieniu wartościującym.

4.2.1. Rytm i rymy

A. Reduplikacja samogłosek.

W rymowance przedszkolnej pt. *Murzynek* przytoczona została wypowiedź bohatera wiersza. Składa się ona z powtarzanych sylab z centralnymi samogłoskami *i, a*.

[Mały nasz murzynek po murzyńsku gada]:

Fili mili ha, ha, ha,
Fili, mili, ha,
Fili, mili, ha, ha, ha,
Fili, mili, ha.

Podobnie jest w wierszu pt. *Afryka* – tutaj wypowiedź bohatera sprowadza się do dwukrotnie powtórzonej sylaby *ła*, w której *a* uległo podwójnej reduplikacji. Cechuje ją nadmierna emocjonalność i nagromadzenie wykrzykników, tak jak w przykładzie:

Idzie Murzyn czarny jak smoła, białym okiem typie dokoła.
Gdy wtem zobaczył lwa – Ł a a a a, ł a a a a – i już go nie ma!

Oraz w piosence pt. *Dziesięciu murzyneków*:

O a l e l e, a l e l e t i k a. Dziesięciu murzyneków w spodenkach na szelkach zaśpiewa wam piosenkę: E l e n a !!! O E l e n a !!! O E l e n a B a d u ł a B a d u ł e !!!

A także w przykładzie piosenki zespołu Big Cyc pt. *Makumba*:

Makumba, Makumba: ł o l e l e l e !

B. Reduplikacja spółgłosek wybuchowych.

Kolejnym mechanizmem fonologicznym jest nagromadzenie spółgłosek wybuchowych, tak jak w poniższej rymowance, w której imię bohatera tekstu przeplata się z rytmicznym i transowym „bum bum”.

B u m, b u m, b u m, K a l i, k a l i, k a l i,
B u m, k a l i, k a l i, b u m, k a l i, k a l i, k a l i
B u m k a l i, k a l i b u m, b u m...

Przykładem odtwarzania pseudojęzyka osób ciemnoskórych jest ćwiczenie dykcyjne pt. *Lekcja murzyńskiego*. Bohater tekstu komunikuje się z odbiorcą za pomocą jednostek językowych pozbawionych znaczenia.

Mówił Murzyn do Murzyny: K w a – G w a, K w e – G w e, K w i – G w i, K w o.
Ożeniłem wczoraj syna. S t a – Z d a, S t e – Z d e, S t i – Z d i, S t o.
Z czarną księżną z czarnej bajki. F t a – W d a, F t e – W d e, F t i – W d i, F t o.
Co z perkalu nosi majtki. P t a – B d a, P t e – B d e, P t i – B d i, P t o.
W środku dżungli w baobabie. D b a – T p a, D b e – T p e, D b i – T p i, D b u.

W przytoczonym już tekście piosenki *Afryka* prócz reduplikacji wybuchowych sylab, pojawia się także zabieg onomatopeiczny – rytmiczne *tam tam* imitujące granie na bębnach, mimo że jednostka ta nie wnosi nic w warstwie semantycznej wypowiedzi. Widać to w poniższych przykładach:

B u m, b u m! Oto Afryka. B u m, b u m! Grała muzyka.
B u m, b u m! Murzynów tłum. J e d z a, p i j a k a k a o I r u m.
A c o t o, t o, a c o t o t a m, t a m? A t o w i e l k i h i p o p o t a m – t a m.

Ostatnia grupa mechanizmów funkcjonujących na poziomie fonologii wiąże się ze sposobami nazywania, nadawania imion osobom bądź obiektom związanym z Afryką. Są nimi:

C. używanie rymów w nazwach: *Tuńczyk – Kameruńczyk, Frutti Dżibutti*.

D. nadawanie wybuchowych i rytmicznych imion: *Bambo, Mamba, Kamba, Fumba, Goga-goga, Ambo Sambo, Zulu Gula*.

4. 2. 2. Afleksyjność ‘języka Kalego’

Tendencją wspierającą konstruowanie pseudojęzyka osób ciemnoskórych jako dziecinnego, dziwaczego i niegramatycznego jest obecna w powieści Sienkiewicza *W pustyni i w puszczy* językowa reprezentacja afrykańskiego Innego odzwierciedlająca europejski kolonializm kulturowy. Cechy tzw. języka Kalego, ciemnoskórego bohatera powieści – krótkie zdania, czasowniki pozbawione koniugacji, niepoprawna artykulacja – sygnalizujące brak kompetencji językowej, przypisują go niższej kategorii społecznej, podkreślając nierówność pomiędzy jasnoskórymi a ciemnoskórymi bohaterami powieści. Anna Kolbucka, nazywając powieść Sienkiewicza „fundamentalnym źródłem wiedzy polskiego czytelnika o Afryce i jej mieszkańcach”, określa ten zabieg „językową inferioryzacją”. Zwraca przy tym uwagę na niebezpieczeństwo użytego w tekście mechanizmu, który przyczyniać się może do reprodukcji stereotypów umniejszających kompetencje komunikacyjne Afrykanów, a co za tym idzie – podtrzymywania schematów rasistowskich z czasów kolonialnych (Kolbucka 2001: 254–255)⁷. ‘Język Kalego’ charakteryzuje brak fleksji

⁷ Kolbucka twierdzi, że mechanizm ten jest ważną cechą narracji dotyczącej reprezentacji inności, szczególnie inności kulturowej i rasowej, której doświadczyli Europejczycy w procesie ekspansji kolonialnej.

werbalnej i użycie wyłącznie czasowników w formie bezokolicznikowej, nawet wtedy, gdy konieczna jest odmiana.

Wypowiedź Kalego w powieści Sienkiewicza: *Wa-hima bać się lwów, ale Wa-hima kopać głębokie doły i jeśli lew w nocy wpadnie, to Wa-hima śmiać się* to przykład prototypowej konstrukcji afleksyjnej utożsamianej do dziś z 'językiem Kalego'. Podobne formy pojawiają się w tekście współczesnym pt. *Makumba ze społu Big Cyc* (1996):

*Mój ojciec M a k u m b a b y ć królem wioski.
J a u c z y ć s i ę ciężko, p r z y j e c h a ć do Polski.*

Wybór niepoprawnych końcówek fleksyjnych. W reklamie dzemu Łowicz *Śniadania Świata* (2005) ciemnoskóry mężczyzna budzi się i mówi:

Banan mandaryna pani szczęśliwa, p a n s z c z ę ś l i w a. S t a w a m w a m o b a o d Łowic egzotyczny. K o n t y n u u j c i e s i ę, n i e b ó j c i e s i ę.

4.2.3. Emocjonalna składnia

Cechą pseudojęzyka osób ciemnoskórych jest emocjonalna składnia. Widać ją w nagromadzeniu wykrzykników, równoważników zdań, nieuzasadnionych elipsach, anakolutach oraz potokach składniowych, a także nadmiernych powtórzeniach i konstrukcjach dysmorficznych. Mechanizmy morfosyntaktyczne również zaliczyć można do ukrytych – wartościowanie negatywne ze względu na kolor skóry jest w nich ukryte. W przykładzie z cytowanej już powieści Sienkiewicza ciemnoskóry bohater posługuje się wykrzyknikami i równoważnikami zdań:

*P a n w i e l k i z a b i ć G e b h r a, z a b i ć l w a i b a w o ł u! Y a h! p a n w i e l k i z a b i ć j e s z c z e d u ż o l w ó w! Y a h! M n ó s t w o m i ę s a! m n ó s t w o m i ę s a! Y a! y a h! – Y a m b o, h e!
Y a m b o s a n a!*

W wypowiedzi ciemnoskórego bohatera serialu Stanisława Barei *Alternatywy 4* (1983) pojawiają się anakoluty i błędy szyku:

Mam ochotę... sobie ogrodnik... Zakopie dziury... zapomnienia, sobie tyż ... także kopie tu. Rozum i lopata, rozum kopie tu. Nie mam o !Yy... ochoty no...

Cała ta wypowiedź to niekomunikatywny potok składniowy.

W wypowiedzi Kalego pojawiają się nieuzasadnione elipsy:

*W a - h i m a r z u c a ć d u ż o o s z c z e p ó w, a ż l e w j a k j e ż.
W t e d y g o w y c i ą g n ą ć z d o ł u i z j e ś ć.*

W przypadku konstruowania pseudojęzyka mamy do czynienia z podwójnym mechanizmem dyskryminacji językowej. Z jednej strony środki językowe służą jako narzędzie, z drugiej sam język (tutaj: w postaci stereotypu językowego) jest przyczyną społecznej marginalizacji i wykluczenia osób ciemnoskórych z dyskursu dominującego.

5. PODSUMOWANIE

Językowe mechanizmy dyskryminacji rasowej mają swoje wykładniki na wszystkich poziomach systemu języka polskiego. Pojawiają się one nie tylko w postaci jawnej: CO mówią użytkownicy języka, ale także ukrytej: JAK mówią. Jednak najważniejszym zadaniem badań nad językowymi mechanizmami dyskryminacji jest refleksja nad skutkiem społecznym używania języka. Mechanizmy językowe z jednej strony kształtują postawy osób jasnoskórych wobec ciemnoskórych (np. wierszyki dla dzieci), z drugiej są wynikiem stereotypów utrwalonych już w dyskursie (np. serial *Aternatywy 4* wykorzystujący schemat 'języka Kalego'). Oczywiście atrybucja cech negatywnych – fizycznych, intelektualnych, emocjonalnych, społecznych i kulturowych – nie zawsze jest bezpośrednio artykułowana przez użytkowników języka (jednym z motywów ich nieujawniania może być polityczna poprawność lub chęć zachowania pozytywnego wizerunku siebie). Konieczne jest więc zwrócenie uwagi na fakt, że dyskryminacja językowa to nie tylko użycie jednostek i leksemów wartościujących negatywnie. Mechanizm dyskryminacji może być ukryty w wypowiedzi semantycznie neutralnej lub pozytywnej.

Ponieważ zjawisko dyskryminacji rasowej jest zjawiskiem społecznym, zdaję sobie sprawę, że w artykule zabrakło analizy kontekstu społecznego, która brałaby pod uwagę czynniki pozajęzykowe wpływające na charakter mechanizmów językowych. Mimo że materiałem do przeprowadzonej w niniejszym artykule analizy są jednostki systemu językowego, pogłębiona analiza asymetrycznych relacji międzygrupowych i kontekstu jest nieunikniona w badaniu dyskursu zorientowanego na „rasę”. Wybiegałoby to jednak znacznie poza cele artykułu.

Szczególnej uwagi zarówno w sensie językoznawczym, jak i społecznym wymaga mechanizm konstruowania pseudojęzyka osób ciemnoskórych, a także umieszczenie go w perspektywie – związanej z dyskryminacją zarówno ze względu na rasę, jak i na język, a opisywanej współcześnie przez amerykańskich lingwistów (zob. np. Baugh 2000) – badań nad językiem, którego środki są narzędziami praktyk dyskryminacyjnych, ale on sam również staje się obiektem dyskryminacji. Ostatnią kwestią jest problem autorstwa klasyfikacji etnonimów jako neutralnych lub obraźliwych (por. leksem *Murzyn*), czyli pytanie o to, komu przysługuje prawo oceny. W opozycji do dyskusji językoznawców w polskiej komunikacji publicznej coraz częściej przytaczane są metajęzykowe głosy samych adresatów wypowiedzi. Biorąc pod uwagę coraz częściej pojawiające się w dyskursie publicznym wypowiedzi osób ciemnoskórych, takie jak Harrisa Mawusiego: „35 lat mieszkam w Polsce i nie było dnia, żebym nie usłyszał na ulicy obraźliwych określeń typu *asfalt*, *czarnuch*, *bambus* [...] *Murzyn* też jest obraźliwym słowem, w polskim języku ma ono wyłącznie negatywne skojarzenia”⁸ (Sandecki 2013), a także pokaźną liczbę mechanizmów dyskryminacji rasowej funkcjonujących w języku polskim, nie ulega wątpliwości, że potrzeba badań lingwistycznych w tym aspekcie jest niezwykle istotna. Wraz z dynamicznie zmieniającą się w Polsce konfiguracją rasowo-etniczną warto uważnie przyjrzeć się mechanizmom, które przez wiele dekad pozostały w polszczyźnie

⁸ Por. polemika Mamadou Dioufa z 29.11.2011 r. z wypowiedzią posła Johna Godsona na antenie TVN24 z 20.11.2011: „Można mówić murzyn, czarnoskóry albo Afropolak”, zob. także Gietka 2005, Augustyn 2013, Gietka 2005, Śmigulec-Odorczuk 2012.

niezmienione, a stosowność ich użycia wciąż ocenia się kryteriami, które stają się coraz mniej aktualne.

BIBLIOGRAFIA

- Adalberg S., 1894, *Księga przysłów: przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich*, Druk Emila Skiwskiego, Warszawa.
- Baugh J., 2000, *Beyond Ebonics: Linguistic pride and racial prejudice*, Oxford University Press, New York.
- Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków.
- Dubisz S. (red.), 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny, 2012, *Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań*, oprac. L. Nowak i in., Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa.
- Kłosińska A. i in., 2005, *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kolbucka A., 2001, *Desert and Wilderness Revisited: Sienkiewicz's Africa in the Polish National Imagination*, „The Slave and East European Journal” nr 45 (2), s. 243–259.
- Linde M.S.B., 1857, *Słownik języka polskiego*, t. III, wyd. II, Warszawa.
- Łaziński M., 2007a, *'Murzyn' zrobił swoje, czy 'Murzyn' musi odejść? Historia i przyszłość słowa 'Murzyn' w polszczyźnie*, „Poradnik Językowy” nr 4, s. 47–56.
- Łaziński M., 2007b, *Does Polish Murzyn mean 'Negro'? Negative connotations of nouns identifying groups*, w: *Polyslav 10. Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik*, red. B. Brehmer, V. Ždanova, R. Zimny, Otto Sagner, s. 71–77.
- Majewska M., 2005, *Akty deprecjonujące siebie i innych. Studium pragmalingwistyczne*, Universitas, Kraków.
- Müldner-Nieckowski P., 2007, *Frazeologia poszerzona*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa.
- Nowakowska A., 2005, *Świat roślin w polskiej frazeologii*, Acta Universitatis Wratislaviensis 2755, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Peisert M., 1992, *Nazwy narodowości i ras we współczesnej polszczyźnie potocznej*, w: J. Anusiewicz, F. Nieckula, *Język a kultura*, t. 5: *Potoczność w języku i kulturze*, Wiedza o kulturze, Wrocław, s. 209–223.
- Reisigl M., 2010, *Dyskryminacja w dyskursach*, tłum. D. Przepiórkowska, „Tekst i Dyskurs” nr 3, s. 28–61.
- Sykulska K., 2002, *O stereotypie fonicznym*, „Rozprawy Komisji Językowej, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe” t. XXVIII, s. 147–153.
- Szymczak M. (red.), 1978–1981, *Słownik języka polskiego*, t. 1–3, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Ząbek M., 2007, *Biali i Czarni. Postawy Polaków wobec Afryki i Afrykanów*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.

MATERIAŁY INTERNETOWE

- Augustyn A., 2013, *Uwiera mnie Bambo (Rozmowa z Margaret Ohia)*, „Gazeta Wyborcza” z 18.10, http://wyborcza.pl/magazyn/1,134696,14805929,Uwiera_mnie_Murzynek_Bambo.html (dostęp 20.10.2013).
- Czajkowska A., 2011, *O rasizmie w mowie: Dziś Bambo chodzi z nami do szkoły (Rozmowa z Tomaszem Piekotem)*, „Gazeta Wyborcza” z 11.03, <http://wroclaw.gazeta.pl/wroclaw/>

- 1,35771,9241380,O_rasizmie_w_mowie__Dzis_Bambo_chodzi_z_nami_do_szkoly.html (dostęp 07.11.2013).
- Gietka E., 2005, *Nie mów do mnie Murzyn*, „Przegląd” nr 5, <http://www.przeglad-tygodnik.pl/pl/artykul/nie-mow-do-mnie-murzyn> (dostęp 07.11.2013).
- Sandecki M., 2013, *Afrykańczycy mieszkający w Polsce proszą: „Nie nazywajcie nas Murzynami”*, „Gazeta Wyborcza”, http://trojmiasto.gazeta.pl/trojmiasto/1,35612,14338065,Afrykan-czycy_mieszkajacy_w_Polsce_prosza_Nie_nazywajcie.html (dostęp 03.08.2013).
- Słownik języka polskiego PWN*, <http://sjp.pwn.pl/> (dostęp 05.05.2013).
- Wielki słownik języka polskiego*, 2007–2009, <http://www.wsjp.pl/> (dostęp 05.05.2013).
- Śmigulec-Odorczuk A., 2012, *Jeśli nie Murzyn, to kto?*, „Gazeta Wyborcza”, Duży Format z 23.08, http://wyborcza.pl/duzyformat/1,128008,12342014,Jeśli_nie_Murzyn_to_kto_.html (dostęp 03.03.2013).
- <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/mozna-mowic-murzyn-czarnoskory-albo-afropolak,191283.html> (dostęp 07.11.2013).
- <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/murzyn-to-niewolnik-szkoda-ze-posel-tego-nie-lapie,192337.html> (dostęp 07.11.2013).

MECHANISMS OF RACIAL DISCRIMINATION IN POLISH LANGUAGE SYSTEM

Summary

The article present and analyzed selected linguistic mechanisms of racial discrimination at different levels of the Polish language system. The mechanisms were subject to typology with regard to the openness of the negative evaluation. The analytical material contained three corpuses: Polish language dictionaries, popular culture texts, as well as educational and entertainment texts. The research method is based on the grammatical-system description of the linguistic code unit.

Trans. Izabela Ślusarek

